

O JEVREJIMA U DUBROVNIKU U XVIII VEKU

O prošlosti Jevreja u starom Dubrovniku mnogo je pisano u našoj istorijskoj literaturi. Dubrovnik nije bio samo mali primorski gradić nego nezavisna mala trgovačko-pomorska republika od opšteg balkanskog i mediteranskog značaja, te je i značaj Jevreja u njemu bio mnogo veći nego u drugim dalmatinskim varošima. Pored toga, mnogo se ispitala stara dubrovačka književnost; istoričari su zašto izučavali ne samo drage im stare pesnike nego i njihovu sredinu te su donosili veoma mnogo podataka i materijala o životu Jevreja u Dubrovniku, isto kao što su to činili istoričari ispitujući prošlost primorskih gradova, koja ih je privlačila lako pristupačnom i veoma obilnom arhivskom građom. Međutim, i proučavanje prošlosti Jevreja u starom Dubrovniku po sebi ima širi značaj: u ovom gradu, toliko značajnom za stariju jugoslovensku istoriju i književnost, Jevreji su igrali veoma istaknutu ulogu, pa ispitivanje njihove prošlosti, njihove istorije, doprinosi ne samo proučavanju opšte istorije Jevreja u svetu nego daje i važne podatke za opštu istoriju jugoslovenskih naroda, u čijoj su sredini, kao članovi njihove društveno-ekonomske i kulturne zajednice (i pored svojih posebnosti), jugoslovenski Jevreji živeli.

Broj Jevreja u Dubrovniku XVIII veka

Osnovno delo o Jevrejima u starom Dubrovniku Jorja Tadića pokazalo je sav veliki značaj jevrejskog stanovništva u ovom našem starom kulturnom gradu: oni su ovde igrali veoma značajnu ulogu u društveno-ekonomskom životu; koliko je Dubrovnik pružao njima, toliko su oni pružali i Dubrovniku i njegovom životu. Uloga Jevreja u XVIII veku još nije ispitana, kao što uopšte istorija Dubrovnika u XVIII veku nije dovoljno proučena (Tadićeva knjiga se završava sa približno 1650. godinom). Uloga Jevreja u dubrovačkom XVIII veku, međutim, bila je isto tako značajna. Ova uloga je zavisila ne samo od snage pojedinih jevrejskih trgovačkih firmi, učenosti pojedinih veroučitelja i nastavnika, ili od međunarodnih veza pojedinih istaknutih Jevreja, nego i od brojnosti Jevreja u Dubrovniku.

U gradu Dubrovniku je godine 1756. bilo trideset jevrejskih kuća, od čega unutar geta samo jedanaest; pripadnika zajednice bilo je 171, od čega je u getu živelo 68. Od beogradskog mira (1739) do 1756. doselilo se u Dubrovnik osam porodica i šest pojedinaca (među njima jedan krojač). Od doseljenika nastanilo se šest porodica izvan geta. Ovo doseljavanje pada u vreme kada se i više pravoslavnih porodica naseljava u katoličkom Dubrovniku. Po drugom velikom popisu iz 1782. godine u Dubrovniku je bila svega 41 jevrejska porodica sa 218 lica; u getu 10 porodica sa 54 lica a izvan geta 31 porodica sa 164 lica. Od poslednjeg popisa bilo se iselilo ili izumrlo nekoliko porodica (neki su pošli za Sarajevo, Split, Ankonu, tri su izumrle), a bilo je stalno i po nekoliko Jevreja „na prolazu“. Od 1758—70. došlo je u Dubrovnik osam novih jevrejskih porodica. Ukupno su god. 1782. držali u getu 10 a izvan geta 23 kuće.

Dubrovnik je 1775. imao oko 6000 stanovnika, 1724. nekih 7000, što znači da je Jevreja bilo nešto više od 3,6%. Poznato je da je Beograd 1717. imao oko 250 jevrejskih stanovnika, Zemun 1754—76 a 1801—157 na preko 7000 stanovnika (1755 — 15 a 1804 — 27 porodica jevrejskih), što svedoči o relativnoj brojnosti Jevreja u Dubrovniku XVIII veka.

Veoma bogat arhivski materijal stare Republike Dubrovnik osvetljava život jevrejske zajednice. Dokumenti beleže jevrejske škole, učitelje, groblje na Pločama, svadbe,¹ povezanost dubrovačkih Jevreja sa „starim zavičajem“². Jedan Jevrejin je bio „librar“ i prodavao pisači materijal i knjige.³ Poznato je da je i u Novom Sadu 1752. neki Jevrejin bio knjižar.

Jedan deo Jevreja bavio se trgovinom. Ali je znatan broj bio veoma siromašan i službena dokumenta stalno ističu veliku oskudicu u krugovima jevrejskih porodica. Drugi su, međutim, zakupljivali državne monopole, što je bio običaj jevrejskih poslovnih ljudi u celom svetu. Tako su neki zakupljivali državne monopole i prihode od kafana i duvana. Trgovci su održavali veze sa Sarajevom, odakle su im jevrejski, pravoslavni i muslimanski trgovci donosili „levantijske sirovine“; bili su poslovni zastupnici trgovaca iz Sarajeva, Bijelog Polja, Nikšića, a bavili su se i velikim poslom oko izvoza dubrovačkih falira za Tursku. Braća Pardo su 1748—75. iz Bosne nabavljali robu i izvezili je za Barletu,

¹ Državni arhiv Dubrovnika (skraćeno DAD) Div. foris 157, 91; Div. foris 182, 138; Div. foris 184,6'. Ima i očuvanih jevrejskih poslovnih pisama, bez prevoda. DAD, Acta turcarum E 17—18. Sva dokumentacija ovoga članka pre svega se zasniva na dokumentima iz državnih službenih akata stare Dubrovačke Republike, dok privatne zbirke i dokumenta verske opštine nisam koristio. Da se rad ne bi otežavalo napomenama ispod teksta, neću se za svaki podatak navoditi beleška o arhivskoj seriji iz koje potiče; međutim, iskoristićene su uglavnom skoro sve arhivske serije i to u najvećem obimu, ali kratak obim rada ne dozvoljava da se podaci donesu u nekoj velikoj meri koja bi od članka načinila knjigu.

² H. Kamhi, Novopronađeni dokumenti dubrovačkog arhiva, Jevrejski almanah 1954, 70.

³ Mojsije Librar 1723, 1737, 1747, Solomon Vital 1744, Vital u Baruh 1776 a Baruh 1779; 1782 radili su poznati Karlo Oki i Baruh Vital a 1796 i 1802 pomniti se knjižar Baruh.

Veneciju, Ankonu, dok su korale slali čak za Smirnu. Oko 1785—90. jevrejsko poslovanje preplavilo je stare dubrovačke knjige u kojima su privatni trgovci zavodili i overavali svoje kupoprodajne ugovore. Firma Terni vodila je 1799. veliki spor sa jednom marseljskom kućom, što je izazvalo intervenciju i dubrovačke i francuske vlade. U pomorskom osiguranju i u izgradnji brodova, međutim, učestvovali su Jevreji veoma malo, jer su to gornji dubrovački krugovi rezervisali za sebe. Zato su Jevreji veoma aktivno učestvovali u povezivanju Dubrovnika kao velike izvozne luke sa balkanskim centrima, koji su liferovali sirovine i doprinosili da Dubrovnik ostane značajna luka zapadnobalkanskih oblasti a naročito za Bosnu. Bilo je nekoliko većih firmi koje su otkupljivale karavansku robu i slale u zaleđe uvezenu zapadnu robu (na primer Terni, Tolentino, Konstantini, Danon).⁴

Republika i jevrejsko stanovništvo

Republika Dubrovnik je u XVI—XVII veku imala relativno blagonaklon stav prema svom jevrejskom stanovništvu, koje je učestvovalo u podizanju i održavanju onog nivoa koji je značio cvetanje Dubrovnika kao posrednika između Balkana i Italije. Iako je u XVIII veku stara dubrovačka trgovina na Balkanu brzo zamirala i povlačila se pred navalom „turskih trgovaca“ (Grci, Jermeni, Jevreji, Srbi, Bosanci itd.), uloga jevrejskih poslovnih ljudi koji su se aktivno bavili finansiranjem, prihvatanjem i izvozom one robe koju su „turski trgovci“ dopremali u Dubrovnik, bila je vrlo značajna i veoma dragocena za celu državu.⁵ Međutim, kao i u celoj Evropi, tako su i u Dubrovniku postojala razna ograničenja za Jevreje i ona su smatrana skoro za prirodna, pošto su bila davno zavedena običajem i zakonom, a tokom vremena i znatno ublažena.

Dubrovačka vlada je sprovođila razne mere za ograničavanje Jevreja, ali je slične mere sprovođila i prema svojim pravoslavnim građanima. Jednom se žalila grupa pravoslavnih Dubrovčana: vlada prema Jevrejima u stvari postupa bolje nego prema pravoslavcima, Srbima doseljenim iz Bosne i Hercegovine, i to je bilo potpuno tačno. Crnogorski mitropolit Sava Petrović je 1775. pisao vladi Dubrovačke Republike: „Vaša slavna Republika zna da je sve gospodstvo i slava srpska pala i ništa nije ostalo do vas, kako jedan cvijet na vas svijet“; ali je Republika zbog „progona pravoslavniha“ došla u sukob čak i sa Rusijom.

Jevrejima je bilo zabranjeno da prodaju životne namirnice. Kada je neki Jevrejin Baruh 1695. uzeo pod zakup državni monopol na kafu i držao kafanu, morao je uzeti hrišćanskog momka da služi posefioce — jer je kafa smatrana za namirnicu. Slično je i 1708. neki carigradski

⁴ Bezbrojni podaci zanimljivo ilustruju staro poslovanje. Mojsije Vita Terni je 1717. ispravno odbio da od nekog Hercegovca primi sumnjive turske tahre-zolote, pa mu Hercegovac donese dubrovački novac — ali lažan, što Terni nije primetio.

⁵ Poznato je da su balkanski Jevreji učestvovali u opštem uzdizanju lokalnih, domaćih trgovaca i čaršija, pa time učestvovali i u istiskivanju Dubrovčana. St. Stanojević, Letopis M.S. 176, 150.

Jevrejin držao kafanu u Dubrovniku. Međutim, pirinač su jevrejski trgovci slobodno prodavali. Ova se uvozna roba 1716. prodavala u 14 dućana, od kojih su 2 držali Jevreji. Trgovac Mojsije Koen iz Ankone čak je službeno nabavljao pirinač za Republiku⁶. Vlada je 1663. propisala da Jevreji ne smeju prodavati duvan na malo i saopštila to zainteresovanim trgovcima; ali je celi državni monopol 1665. predat nekom Jevrejinu. On je prodavao kilogram duvana u prahu (burmut) po 28, u listu po 17, a brazilijanski po 22 dinara (tada je zlatnik od 3,5 grama računat po 110 dubrovačkih dinara). Iz ovoga se vidi da se stari smisao ograničenja bio skoro izgubio i sveo na izvesno smetanje poslovanja Jevreja u nekim granama, a u korist domaćih hrišćana. Vlada je 1737. donela i neka ograničenja za radnje koje su držali Jevreji, u isto vreme kada je uredba doneta i za pravoslavne. I uredba iz 1760. o ograničavanju Jevreja pri učešću u trgovačkoj floti nije doneta kao diskriminaciona mera samo prema Jevrejima. Od 1766. Jevreji i pravoslavni nisu više smeli da kupuju i prodaju na sitno po selima; ovo je smetalo trgovce, ali je Jevrejima ipak dopušteno da za košer mogu kupiti meso kakvo im treba.

Vlada je stalno ponavljala stare zabrane hrišćanskim sluškinjama da služe kod Jevreja, ukoliko ne bi bile veoma stare⁷. Sluškinja je po propisu iz 1778. morala imati bar 50 godina; o svim slučajevima tražila je 1783. vlada tačne potvrde. Tri mlađe Dubrovčanke koje su služile kod Jevreja bile su godine 1746. proterane iz zemlje! Propisa je bilo stalno. Za neke dućane na Pločama naređeno je 1775. da se ne smeju dati Jevrejima. Godine 1790. vlada je ograničila boravak varoških Jevreja na selu; tada je Malo veće tražilo da Jevreji oko šešira moraju nositi žute trake, kao oznaku „nacionalnosti“. Ova ograničenja u nošnji bila su uobičajena u celom evropskom svetu a naročito na Istoku. Jednom je sultan Ahmed, po običaju Haruna Al Rašida, preobučen šetao po Carigradu i uhvatio nekog starog hrišćanskog prosjaka koji je na sebi imao iznošene žute cipele, dar od sevapa nekog duševnog Turčina; ali je ova boja za raju bila zabranjena pa je prosjak pogubljen⁸. U Sarajevu su postojala stroga ograničenja za hrišćane u pogledu nošnje, i to sve do XIX veka. Kada su 1793. održavane pozorišne predstave u getu, vlada ih je s mukom odobrila ali je naredila da ih hrišćani nikako ne smeju gledati. U Turskoj su u to doba Jevreji i Grci priređivali pozorišne predstave — improvizovali su prikazivanje najviših dostojanstvenika turskih, pa i samog velikog vezira. Jedan stranac koji je boravio u Carigradu 1770. opisuje kako je turska vlast morala intervenisati da jevrejski glumci na javnim predstavama ne teraju šegu čak i sa likom sultana.

U doba velikih epidemija kuge, koje su u razmacima od 20—30 godina zapljuskivale celo Balkansko poluostrvo, Republika je ulagala

⁶ DAD Cons. minus 90, 72', Co.p. lettere 1, 256.

⁷ Cons. minus 103, 174. U; M. Deanović, Građa za povijest književnosti hrvatske XI, 154.

⁸ Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, I. Paris 1785, 77.

velike napore da se oružanim kordonom odvoji od zaleđa. Tada su obično i jevrejska opština i pravoslavna zajednica morale prilagati izvesnu sumu za obezbeđenje grada. Jevreji i pravoslavni su bili dužni i da daju opremu (nameštaj, posude itd.) prilikom dočekivanja i gošćenja uglednijih turskih ličnosti koje su stizale u Dubrovnik.

Bilo je i nekoliko afera koje su mogle ličiti na progone Jevreja. U stvari, prema pravoslavcima postupala je vlada mnogo oštrije. Poznato je kako je plemićka oligarhija u Dubrovniku ugnjetavala „neplemenito” stanovništvo bez imalo obzira na veru ili poreklo. Tek kada se sagledaju nedaće koje su se u Dubrovniku dešavale pravoslavcima, kao i težak položaj porobljenih kmetova-seljaka pa i varoških pučana bez političkih prava, može se ustanoviti da pojedinačni oštriji istupi vlade prema Jevrejima nisu predstavljali nikakvu diskriminaciju u jedno doba u kojem se i inače toliko polagalo na klasu, kastu i veru. Neki Jevrejin je 1719. osuđen da javno bude išiban na sramnom stubu. Ali ova kazna uopšte nije bila retka. Dubrovački katolički građani su ne samo šibani usred grada nego su i žigosani po licu usijanim gvožđem (1713, 1715, 1716. itd.). Neverovatno zvuči ali je istorijska činjenica da je u ovom kulturnom gradu po starom varvarskom ceremonijalu sredinom XVIII veka spaljena jedna veštica: vezanih očiju, zavijena u belo platno i zakovana u katranisanom buretu, nesrećna devojkica izgorela je na Dančama. U zatvoru je 1748. kastriran jedan seljak, a više njih je umrlo posle žestokih mučenja u „tajnim ćelijama”. Sramni stub je radio još i 1773. godine, a tortura za ispitivanje kriminalaca otvoreno se primenjivala po starim propisima (na primer 1777.). Jedan Jevrejin je bačen u zatvor 1722., a 1735. je uhapšen i suđen drugi Jevrejin. Kaznu šibanja uspeo je jedan 1732. da zameni novcem. Zbog širenja opasnih vesti uhapšen je neki Jevrejin 1737. ali ga je vlada pustila da ode u Bosnu, odakle je bio rodom. Vlastima je 1709. dostavljeno da je neki Jevrejin na Lopudu pokušao da siluje jednu udatu ženu te je sud ispitivao celi slučaj; ali je veća uzbuna nastala 1721. kada se utvrdilo da je nekakav pravoslavni trgovac Đurko noćio sa jednom devojčicom u Stonu. Retke su bile dostave da su Jevreji vređali hrišćansku veru. Neki zatvoreni Jevrejin proteran je 1779. za Trst. Neki pravoslavni su se, međutim, nešto ranije u sličnoj situaciji bekstvom morali spasavati u Trst.

Vlada je godine 1724. donela jednu krupniju odluku protiv Jevreja. Određeno je da se spale Talmudi, oduzeti Jevrejima, i to na javnom mestu, što je i učinjeno. Objavljeno je da Jevreji ubuduće više ne smeju držati izvesne verske knjige (Talmud, Mojsijeve knjige) i propisana visoka kazna za sinagogu ako bi se zabrana prekršila. U sinagogi je obešena pločica sa odlukom vlade.

Pošto je bilo mnogo Jevreja van geta, vlada je 1755. propisala da ubuduće ne smeju boraviti izvan geta; odobrena je velika suma da bi se izveli radovi na njegovom proširenju. Iduće godine propisala je vlada da se moraju iseliti neki Jevreji koji su došli posle 1739. Propisan je i novi plan o getu, kome bi se dodale četiri nove kuće. Oko 1735. bilo je 19, 1756. — 30 a 1782. — 41 jevrejskih porodica, te su se getu morale

pridružiti i neke nove hrišćanske kuće, ako se htelo da Jevreji budu izolovani. Vlada je naredila da Jevreji noću ne smeju napuštati geto i da moraju nositi žute trake na šeširu, kao oznaku zajednice. I 1782. donete su krupnije uredbe o Jevrejima: popisani su novi doseljenici, zabranjeno uzimanje hrišćanskih služavki, ali je bolesnima dopušteno da mogu boraviti izvan geta, ako to zdravstveni razlozi zahtevaju. Uskoro je, 1784, obnovljena naredba da Jevreji ne smeju prodavati namirnice (ovo nije sada važno za kafu i šećer). I 1794. donet je jedan propis protiv Jevreja, a 1797. im je zabranjeno da idu u neke kafane. Ove mere i povremene promene bile su ne samo odraz zahteva pojedinih crkvenih velikodostojnika nego i rezultati sukoba među samim plemićima koji su držali vlast u Republici. Konzervativni „entratisti“, koji su polagali na prihode od zemlje, čuvali zanatstvo i ograničavali brzi razvoj trgovačke flote, išli su protiv nešto liberalnijih članova „pomorske stranke“, koja se oslanjala na veliki broj brodova na celom Mediteranu i povezivala sa slojem bogatih građana kapetana, a to se ogledalo i u glasanju, sporovima i sukobima oko raznih uredbi o Jevrejima.

Bilo je u XVIII veku i nekoliko slučajeva pokrštavanja Jevreja. Vlada je novčano malo pomagala ove nove katolike, ali ih je bilo svega nekoliko⁹. Pravoslavni koji su uzeli novu veru bilo je, međutim, mnogo više.

S druge strane, vlada je donosila i niz mera koje su štitile interese jevrejskih građana, u skladu sa važnom ulogom koju su oni igrali u životu Republike.

Kada su 1715. propisane neke nove carine, Jevreji su izjednačeni sa svim ostalim građanima. Inače je vlada smatrala da dubrovački Jevreji plaćaju više dažbina nego bosanski Jevreji kad preko Dubrovnika izvezu svoju robu¹⁰. U Dubrovniku se, naročito u drugoj polovini XVIII veka, obavljao krupan i veoma unosan posao — prekivanje srebra i uvezenog inostranog srebrnog novca u dubrovačke talire, koji su imali visok kurs na balkanskim tržištima. Vlada je uvek Jevrejima obezbeđivala veliki udeo u ovome. U raznim slučajevima kada su propisivane nove takse, carine i trošarine, Jevreji su imali ista prava kao i ostali građani. Država je posredovala da dubrovački i turski Jevreji izravnavaju svoje poslove pod autoritetom Republike. U slučajevima većih sporova, vlada je uvek štitila svoje jevrejske podanike prema inostranim poveriocima. Naročito je to bilo potrebno prilikom nekih bankrota, kada su turske vlasti zahtevale da zaduženi dubrovački Jevreji budu bačeni u zatvor, a vlada je svaki slučaj rešavala u interesu domaćih ljudi, koliko je to bilo moguće¹¹. Zašto su hapšenja za dug bila veoma retka¹². Kada

⁹ DAD. Cons. rog. 163 199; Isto 165 201; Isto 166 7; Isto 176, 19', 43', 149', 176', 194.; Isto 185. 45'; Isto 188. 183'; Isto 190. 212; Isto 198. 70'; Isto 208. 60'; Isto 210 105 (1803); Isto 210. 66 (1805); Isto 210. 34' (1805); Delta 89. 213.

¹⁰ Let. dj lev. 70 211.

¹¹ Cons. rog. 169. 135 167' 205; Isto 170. 123. 198'; Isto 171. 150—156; Isto 174. 197; Isto 194. 20'; Isto 197. 149. 172'; Acta turcarum B 14 106. 107. 117. 118; Isto B 130 5

¹² Let. dj lev. 82 169.

je 1753. doneta jedna uredba o lovu na korale, određeno je da Jevreji imaju pravo na učešće u ovom poslu te je u društvo ušao jedan plemić, jedan građanin i jedan Jevrejin; i 1759. im je garantovano učešće.

Vlada je 1715. sprečila pokušaj nekih svojih članova da Jevrejin Juda Levi kao tumač bude član službenog poslanstva u Carigradu, jer bi njegov odlazak bio isuviše suprotan starim običajima. Međutim, dubrovački konzul u Alžiru bio je u XVIII veku obično jedan tamošnji jevrejski trgovac.

Dubrovački građani imali su naročite fermene na osnovu kojih su mogli povlašćeno trgovati u Turskoj. Te „fermane nacionalnosti“ (to- jest dubrovačke) dobijali su i mnogi dubrovački Jevreji¹³. Vlada se u Carigradu zalagala da ove pasoše mogu dobiti njeni podanici Jevreji, kao što je onda i bilo (1743). Kada su Turci hteli da neke dubrovačke Jevreje u Turskoj podvrgnu većim carinama, vlada se energično suprotstavljala i u više navrata uspevala da ukine sva ograničenja dubrovačkih privilegija. Po odluci vlade mogao je stranac-Jevrejin postati dubrovački građanin, a na osnovu važećih zakona; pošto je, naravno, smatran za nešto posebno od katoličkih građana, to je morao biti primljen u svoju zajednicu, a zato vlada nije dozvoljavala jevrejskoj verskoj opštini da rešava pitanje primanja ili neprimanja stranih Jevreja.

Pošto je dolazilo do većih sporova u vezi sa pokrštavanjem nekih Jevreja, vlada je 1782. izdala strogu naredbu: ubuduće niko ne sme silom prevoditi Jevreje u neku drugu veru. I 1804. je vlada zabranila prevođenje Jevreja u katoličku veru, osim ako oni to izričito sami ne zažele. Ovo je za katoličku Republiku bila veoma krupna odluka koja je u stvari sprečila versko gonjenje Jevreja.

Treba uzeti u obzir da je baš tih godina aristokratska vlada Dubrovnika doživela pravi seljački ustanak u Konavlima, da je bila spremna da pozove strane trupe da opustoše državu, kako bi se samo nepokorni seljaci umirili. Zbog oštrog proganjanja, hapšenja i proterivanja pravoslavnih, vlada je došla u otvoren sukob sa petrogradskim dvorom. Aristokratska vlada je vršila premetačine privatnih stanova i zaplenjivala spise francuskih enciklopedista. Pričalo se da vlada dostavlja Turcima podatke o radu hercegovačkih boraca za slobodu. Bez para, vlada je privatnicima ponudila da kupe ostrvo Lokrum za samo oko sedam kilograma zlata; bojeći se i svoje senke u velikim međunarodnim sukobima, donela je odluku da oštro udari — pa je proterala iz zemlje sve Cigane 1804. U odlučnom času opredelila se ipak za Francuze a protiv Rusa i zatim nestala u sukobu velikih sila. Mere u korist Jevreja imale su, naravno, da umire duhove u ovo doba, ali su pokazale i da vlada ističe svoj primat nasuprot konzervativnim zahtevima jedne grupe plemstva i sveštenstva.

---

¹³ Cons. rog. 190, 63; Isto 196, 147; Isto 197, 36; Isto 198, 44; Isto 199, 170; Cons. minus 100, 52; Let. di lev. 105, 36; Isto 106, 164.

Jevreji povezuju Dubrovnik i Balkan

Jevreji su u XVI—XVII veku igrali značajnu ulogu u razvoju trgovine na Balkanu i u povezivanju balkanskih tržišta sa zapadnim zemljama. U mnogim mestima su se bogati Jevreji istakli u službi turskih velikodostojnika i uživali su njihovu zaštitu, mada su uglavnom Jevreji bili ugnjetavani od strane feudalne turske države isto kao i ostali nemuslimanski podanici sultanovi.

I u XVIII veku je bilo istaknutih jevrejskih trgovaca, finansijera, menjača, sarafa, bankara, lekara, zakupaca prihoda itd. oko turskih paša i vezira. Mehmedpaša, gospodar Soluna i sin bosanskog vezira, imao je 1759. nekog Isaka sarafa za novčane poslove (u Solunu je bilo silno mnogo Jevreja, pa su bili carinici, zajmodavci, trgovci itd.). Mehmedpaša je u Nišu imao 1736—37 bazrdan-baše Isaka i Eliasifa. Avram sin Čolakov, nazvan Čolaković, bio je sredinom XVIII veka poznat trgovac u Sarajevu i finansijer vezirov; uživao je snažnu podršku turskih vlasti u jednom sporu sa nekim francuskim trgovcem koga je podupirao iz Carigrada sam ambasador Francuske 1753. Čolaković je blizu vrela Bosne imao i veliku, pravu begovsku kulu, u koju se sklanjao u doba kada je kuga morila po Sarajevu¹⁴. Mehmedaga, kajmakam-zamenik bosanskog vezira, intervenisao je 1732. u Dubrovniku u korist nekog uhapšenog Jevrejina, pa je ovoga Republika morala osloboditi¹⁵. Naravno, kod vezira se bio prvo zauzeo njegov saraf-baša David Pinto¹⁶. Pašini saraf-baše David Pinto i Avram Levi bili su ugledne ličnosti u Sarajevu 1729—30¹⁷. Bosanski paša je 1756. imao „ećimbašu“, lekara Jevrejina, koji mu je bio poverenik. Sulejmanpaša iz Trebinja preporučivao je 1755. Dubrovniku nekog Jevrejina¹⁸. Dubrovačke interese u Beogradu zastupao je 1709. lokalni trgovac L. Baruh, a u Sarajevu 1707. trgovac Juda.

Jevrejskih trgovaca bilo je svuda na Balkanu, a u XVIII veku, kada se snažno svuda uzdižu lokalni trgovci, oni su bili naročito aktivni. U Sarajevu je već od XVI veka postojala kolonija Jevreja koja je imala i svoju gradsku četvrt. Jevreji su u Sarajevu imali svoju versko-prosvetnu autonomiju¹⁹, isto kao i pravoslavni. Jevrejski trgovci iz Sarajeva povezivali su Bosnu sa Splitom, Dubrovnikom, Italijom, i jevrejsko stanovništvo, pored katoličkog, muslimanskog i pravoslavnog, davalo je poseban kolorit sarajevskoj čaršiji. Bosanske paše imale su uglavnom blagonaklon stav prema Jevrejima, što znači da ih nisu mnogo gonili, ugnjetavali i eksploatisali; položaj Jevreja je mogao biti nešto bolji jer među njima nije bilo seljaka-kmetova koji su bili u najbednijem položaju, ali u gradovima oni su ipak bili poniženi i ugnjeteni kao i pripadnici ostalih, nemuslimanskih veroispovesti.

¹⁴ H. Kreševljaković, Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini, Naše starine, II, 1954, 74.

¹⁵ Cop, let. 2, 29; Let. di lev. 73, 65.

¹⁶ K. Vojnović, Starine IAZU 28, 84.

¹⁷ Let. di lev. 72, 155, 197.

¹⁸ Acta turcarum B 128 1.

Trgovina Jevreja bila se veoma razvila. Dva brata Altaras dopremila su 1855 iz Venecije za Sarajevo oko 2000 kg bibera²⁰. Takvih primera bilo je mnogo. Sadik Danon iz Sarajeva liferovao je vosak firmi Koen u Dubrovniku 1731. Foršunat Atijas Sarajlija je 1793. izvezao za Veneciju 180 vreća vune. Josif Danon došao je iz Sarajeva u Dubrovnik 1742. sa tovarom dunavskog kavijara, Levi Koen je 1705. prodao 12 velikih niski bisera²¹. Zalažući se za održavanje trgovine, sarajevski Jevreji su dubrovačkoj vladi stalno slali i poverljive vesti o trgovini, kretanju kuge, ratnoj opasnosti, carskim zapovestima o trgovini itd²². Kada je 1748. u Sarajevu izbila velika afera sa dubrovačkim talirima, pohapsio je bosanski vezir grupu pravoslavni i jevrejskih trgovaca iz Sarajeva, jer su oni najviše trgovali sa primorjem. Jedan pravoslavni trgovac, Damjan Arnautović, i Avram Vita Danon ugovorili su 1752. da od Francuza Erkile, nastanjenog u Dubrovniku, kupe tekstila u zamenu za bosanski auripigment. Iz ovoga se izrodio spor u koji se morala umešati i Porta. Ovaj slučaj dokaz je koliko su Jevreji i pravoslavni mogli saradivati u krupnijim trgovačkim poslovima (slično su radili i pri uvozu bakra iz Banata, nešto ranije).

Jevreja je bilo i u Banjoj Luci. Poznato je kako su 1713. neki tamošnji jevrejski trgovci tražili od francuske vlade da postavi jednog od njih za francuskog trgovačkog konzula, kako bi lakše trgovali sa zapadnim zemljama. Jevreja je bilo i u Novom Pazaru, koji se tada računao za veliki bosanski grad. Avram Kaskon došao je 1719. u Dubrovnik iz Novoga Pazara²³. Iz Novoga Pazara doputovali su u Dubrovnik 1730. neki Bekor Tolentino a 1734. i Samuel Franko sa ženom i dvoje dece; Isak Anđelo došao je 1734. iz Sjenice a 1736. iz Novoga Pazara, baveći se poslovima; David Gabaj došao je iz Novoga Pazara 1750. Najjače su ipak bile veze sarajevskih Jevreja sa Dubrovnikom. Očuvani su spiskovi Jevreja koji su poslom dolazili iz Sarajeva u Dubrovnik za skoro celi XVIII vek. Među interesantnije putnike treba ubrojiti Izraela Avramovića i Samuila Vitalija sa ženom i slugom 1736, Isaka sa ženom i troje dece 1749, Isaka Eškenazija sa ženom i ćerkom 1752, Solomona Sarafovića sa osam članova porodice 1776. Jevreja je bilo dosta, zatim 1752-75 manje, onda opet više (1779-81 nekih 40, dok je prosek inače bitno manji); krajem XVIII v., međutim, nestaju Jevreji iz redova putnika iz Sarajeva ili ih bar akta slabo beleže. Sarajevski Jevreji su se bavili najviše sirovinama koje su uzimali svi balkanski trgovci. U XVII veku su sarajevski Jevreji imali kao neku vrstu svoga specijaliteta, naročito kozje i ovčje kože (kordovan), kožice od bosanskih dabrova, gunjeve i nešto bakra a manje vune i

¹⁹ S. Pinto, Položaj bosanskih Jevreja pod turskom vladavinom, Jevrejski almanah 1954, 52—53.

²⁰ DAD, Dogana 44,5'.

²¹ Dogana 46, 85.

²² Let. di lev 72, 198; 213; Acta SMM XVIII 148/3187, 719; Isto 136/3175—1, 368; Acta 137/3176—1, 324, 396, 414; Isto 137/3176—2, 8; Lettere e relazioni 1, 114.

²³ DAD, Sanita 1, 19.

voska, dok su se u XVIII veku bavili u većim količinama i drugom robom. Danon Atijas je 1737. dopremio u Dubrovnik 170 vreća vune, Avram Alteras 1770. oko 1100 govedih koža (1771—450), Solomon Vitali 1775. — 500 koža, Mojsije Alteras 1777. — 80 vreća vune i koža, neki Rafael 1784. — 1700 zečjih koža itd. Pored govedih, jarećih i zečjih koža donosili su i prerađeni sahtijan. Neki su donosili i bosansku rudu auripigment. Tako je neki Mojsije 1759. dopremio 40 a Atijas — 26 vreća; 1720. Solomon Lucena došao je sa 55 tovara auripigmenta.

Sarajevski Jevreji isporučivali su mnogo robe dubrovačkim Jevrejima ili su je sami otpremali na brodove. Često su dubrovački Jevreji bili poslovni zastupnici svojih bosanskih ortaka. Tako je Sarajlija Elijas Kajo uzeo za zastupnika Samuela Zakariju 1781, Rafo Atijas Sarajlija je 1784. uzeo Rafa Konstantina, itd.²⁴ Rafo Jani iz Dubrovnika bio je 1776. zastupnik Đorđa Spuževića, izvoznika vune iz Bijeloga Polja²⁵. U stvari, dubrovački Jevreji se nisu orijentisali na balkanske Jevreje niti su bosanski Jevreji u Dubrovniku tražili samo Jevreje. Poslovi su se obavljali bez obzira na veru i dubrovački Jevreji su uzimali mnogo balkanske robe od svih balkanskih trgovaca.

Jevrejski trgovci iz Beograda isto tako su održavali stare veze sa Dubrovnikom, bar dok su Dubrovčani održavali poslovne kontakte sa Beogradom početkom XVIII veka. Dubrovački trgovac Petar iz Beograda bio je 1709. ortak lokalnog jevrejskog trgovca Isaka; Isak sin Josifa Danna oženio se u Beogradu 1700. i dokument o venčanju overio u Dubrovniku kada je poslovno tamo došao; Rejna, udovica Isaka Komposa umrlog u Beogradu, imala je 1710. ćerke u Dubrovniku. Dva jevrejska trgovca iz Beograda bila su 1709. u vezi sa francuskim ambasadorom u Carigradu i finansirali francuske političke planove u Mađarskoj. Kada su Austrijanci držali Beograd, neki „Mojsije, nemački Jevrejin“ došao je 1727. iz Beograda u Dubrovnik sa tovarom platna, abe, kapa i kravata; dubrovački trgovac Rafo Koen dao je 1737. nekom zanatliji novac da mu dopremi voska iz Beograda, kuda Austrijanci Dubrovčane nisu puštali. Međutim, bugarski Jevreji u XVIII veku više nemaju nikakvih veza sa Dubrovnikom, iako Dubrovčani trguju još u Vidinu, Ruščuku, Sofiji. Oni su se sada obratili južnijim centrima za izvoz svoje robe i naročito su se povezali sa Carigradom. Dubrovnik je izgubio onu relativno veliku ulogu koju je u XVII veku imao kao luka preko koje su Sofijski Jevreji izvozili sirovine u Italiju.

U Dubrovnik su karavanima ili kao putnici stizali i pojedini jevrejski trgovci i putnici i iz drugih balkanskih gradova. Avram Metala došao je 1700. iz Skoplja; Isak Bari Jakov iz Skoplja bio je 1686—1700. ortak sa dubrovačkim Jevrejima i stizao je i sam na more²⁶. Ali kasnije iz Skoplja niko ne dolazi u Dubrovnik. Poznato je da je u Skoplju 1544. bilo 32 kuće i 6 samaca Jevreja; 1634. bilo je Jevreja u kadilucima Solun, Bitolj, Štip, Serez, Kostur; neki skopski Jevrejin pozajmljivao je novac srpskom patrijarhu Arseniju IV. Turske vlasti su skopskim Jevre-

²⁴ DAD Proc. canc. 78. 155; Isto 80. 25.

²⁵ Proc. canc. 76. 109'.

jima dopustile da imaju monopol za izradu nekih zanatskih proizvoda (kante, fenjeri, cimente, lampe). Iz Plovdiva je 1711. Jakov Levi došao u Dubrovnik sa tovarom bivoljih koža; Juda Borov iz Dubrovnika pošao je 1734. za Carigrad da nabavi ovih koža²⁷. Josif Mahi iz Carigrada imao je 1700. trgovačkih veza sa nekim dubrovačkim Jevrejima, a firma Avram Harara iz Carigrada imala je 1699. sličnih kontakata²⁸.

Ipak je u nekoliko balkanskih gradova došlo do sporova između dubrovačkih trgovaca i lokalnih jevrejskih poslovnih ljudi. Svuda su se na Balkanu u XVIII veku uzdizali lokalni trgovci, „turski trgovci“ kako su ih nazivali na Zapadu. To su bili muslimani, hrišćani i Jevreji. Snažno povezani sa Dubrovnikom kao izvoznom lukom, Jevreji su retko dolazili u sukob sa Dubrovčanima, iako su ih potiskivali na Balkanu.

Službenu dubrovačku zgradu u Jedrenu, u kojoj su odsedali poslanici na putu za Carigrad, pokušavao je još sredinom XVII veka da prigrabi jedan jevrejski trgovac; kada su izgorele neke sobe, zaposeo je početkom XVIII veka slobodni teren opet neki Jevrejin²⁹. Ali to je bila slučajna pojava. Kada je 1704. sarajevska pravoslavna čaršija nahuškala Turke protiv Dubrovčana u Sarajevu, učestvovali su neki lokalni jevrejski trgovci na strani Dubrovčana. U Novom Pazaru došlo je do jednog spora koji je ukazivao na mogućnost izvesne akcije Jevreja protiv Dubrovčana koji su bili u povlačenju sa Balkana.

Dubrovački trgovac Giković imao je krajem XVII veka veliku zgradu u Novom Pazaru; ovu kuću je dao u miraz ćerci Mariji kada se udala za trgovca Bogašinovića. Posed se sastojao od kuće, malog „bezistana“, bašte i posebnih putničkih odaja. Iako je ovo bio privatn posjed, zgrada je bila od većeg značaja za dubrovačke trgovce: ovde su konačili poslanici na putu za Carigrad, tu su odsedali trgovci koji su putovali za Srbiju i Bugarsku, a trgovci koji su boravili u Novom Pazaru imali su ovdje svoje svratište. Zemljište na kojem je posjed bio podignut pripadalo je jednoj džamiji koja je primala „mukatu“ za teren. Ali ije Bogašinović bio dužan novaca jednom sarajevskom trgovcu, Danonu. Kada je u austro-turskom ratu 1737. uništena dubrovačka trgovačka kolonija u Novom Pazaru, morao se i Bogašinović spasavati bekstvom pred razjarenim Turcima, pa su se izgubila dokumenta o zaduženju; ipak je vlada obećala da će celu sumu isplatiti. Kada se stvar oteгла, Danon i njegov prijatelj u Novom Pazaru Avram Levi reše da pokrenu spor u Carigradu. Veliki vezir im izađe odmah u susret i naloži bosanskom veziru da se ovim turskim podanicima isplati sav dug. Kuća u Novom Pazaru je zaplenjena, ali je Danon tapiju ustupio Dubrovniku, čija je vlada obećala da će platiti celi dug od 224 groša, i to nekom dubrovačkom prijatelju Danonovom³⁰. Kuću je onda Bogašinović ostavio u nasledstvo zetu Budmaniju, a od 1751. držao je zgradu

²⁶ Let. di lev. 66. 101'; Div. foris 131. 119'.

²⁷ Cop. let. 2. 50.

²⁸ Proc. not. 36. 179; Proc. canc. 64. 152'.

²⁹ Trad. cap. II. 763. 808. 890. 893.

³⁰ Pismo iz Carigrada od 15. VIII 1743. Acta 125/31649 Let. di lev. 75. 208.

trgovac A. Kunić. Ovaj je zapostavio plaćanje naknade za teren Turcima i oni 1761. isteraju Kunićevog momka, koji je ipak nekako ostao sve do 1776. Dubrovačka vlada se uplašila za zgradu jer se bojala da gramžljive lokalne turske vlasti ne posegnu za ovom zgradom pod izgovorom da je vlasništvo „sarajevskog Jevrejina“. Pored kuće nalazio se bezistan, na koji su polagali pravo i drugi trgovci. Posle raznih sporova 1761. saraf novopazarskog paše uze ključeve bezistana. Bio je to Juda Levi, Jevrejin iz Novog Pazara³¹. Kako je u Dubrovniku dolazilo do sporova oko prava na zgradu, naslednici Miljkovići se obrate jednom Jevrejinu da im bude zastupnik — da sam stanuje u zgradi a od ostalih trgovaca da naplaćuje kiriju. David Levi tad dođe u Dubrovnik i u ime oca i braće dobi službeno ključeve 1777; on je u zgradi sedeo sve do 1786³². Sad neki lokalni Turci uspeju da dokažu da je zgrada vlasništvo lokalnog jevrejskog trgovca Judića a od ovoga su je hteli oduzeti zbog navodno neplaćene kirije. Zato su stalno izbijali sukobi između vlade i lokalnih Turaka, što se prenelo u Carigrad i Sarajevo³³. Ovaj slučaj je na kraju pokazao da se iza nekih jevrejsko-dubrovačkih sporova u stvari krilo zulumčarsko napastovanje protiv imovine i jednih i drugih. Takvih slučajeva bilo je na kraju XVIII veka još i mnogo više.

Uloga dubrovačkih Jevreja

Pošto je Dubrovnik bio pomorsko-trgovački grad, osnovna grana privrede u njemu bila je trgovina sa pomorstvom, a u tome su dubrovački Jevreji kao sastavni deo dubrovačkog stanovništva imali znatan udeo.

Naročito veliku ulogu igrali su lokalni dubrovački jevrejski poslovni ljudi u otkupljivanju robe koju su donosili trgovci iz zaleđa. Često su „turski trgovci“ u karantinu zalagali robu Dubrovčanima i time je u stvari prodavali još pre nego što bi se ona u karantinu „raskužila“. U ovome su Jevreji bili naročito aktivni. Tako je, da navedemo nekoliko primera, 1724. Stjepo Vukićević iz Sarajeva Avramu Koenu prodao 15 denjaka voska (100 kg), 1726. Petar Derović iz Podgorice Gabru Valentinu 12 denjaka voska, 1727. Bećir Jalovica iz Trebinja Avramu Koenu 33 vreće vune, Šaban Solaković iz Mostara Rafu Konstantinu 48 vreća, 1767. Aleksa Mačović iz Bijelog Polja Solomonu Pardu 200 vreća vune, 1770. Mustaj-baša Brasković iz Trebinja Haju Tolenetinu govede kože dopremljene čak od Beograda, 1784. Hadži-Alil iz Užica Mojsiju Mandolfu veliku količinu kordovana, Mustaj-baša

³¹ Div. foris 177 262—263.

³² Div. foris 193. 15.

³³ Let. e relazioni 2, 436; Acta turcarum B 22, 300, B 97, 2, 3; Cons. rog. 183, 123; Isto 190. 63; Isto 194, 130; Let. di lev. 103, 116; Isto 104, 118; A. Vučetić, Gospar Božo Saraka, dubrovački poslanik u Carigradu 1789, Spomenica o padu Dubrovačke Republike, Dubrovnik 1908, 225, 227; let. di lev. 106. 66, 83, 84; Cons. rog. 199, 108, 118.

Brasković Trebinjanin 1800. S. Terniju veću količinu vune, itd. Raznim poslovima su se bavili jevrejski trgovci. Konstantini je iz Rijeke uvezio robu austrijskih manufaktura 1781, grupa od tri jevrejska trgovca izvezla je 1784. za Ankonu 170 bala koža i voska, za Trst su neki 1785. slali zečje kožice iz Bosne, Ruben Vita Amboneti prodao je 1786. nekom bosanskom trgovcu u Dubrovniku 400 oka kafe, Leon Konstantini držao je 1794—96. radionice za štavljenje koža i proizvodnju broderskog platna, Sabateo Terni je 1801. za Egipat brodom uputio 100 bala razne gvoždarije. Rafo Mandolfo je 1803. zajedno sa velikim tovarom fine vune otplovio iz Dubrovnika za Trst, D. Tolentino 1804. za Trst uputi tovar vune a 1805. braća Mandolfo za Trst ukrcaju 100 vreća vune, itd.

Tako su jevrejski trgovci veoma aktivno učestvovali u otkupu balkanske robe koja je karavanima stizala na more; oni su finansirali mnoge „turske trgovce“, bili im pravni zastupnici i ortaci kao i organizatori izvoza za Italiju i Francusku, a bili su i u kontaktu sa novim lukama čiji je ugled brzo rastao (Trst, Rijeka). Živo povezani sa zaleđem, oni su u Dubrovniku vodili veliki deo poslova od kojih je zavisilo cvetanje i luke i grada. Svojom trgovačkom aktivnošću oni su povezivali luku sa drugim mediteranskim lukama. Time su znatno doprineli da Dubrovnik dugo bude značajna izvozna luka Bosne, Hercegovine i drugih susednih oblasti, a to je za Dubrovnik bilo od najvećeg značaja u doba kada je dubrovačka sopstvena trgovina već napuštala Balkan. Poslovne veze dubrovačkih Jevreja na celom Mediteranu doprinele su uspešnijem razvoju pomorstva, naročito od oko 1740. godine; trgovine, radionice i krediti raznih poslovnih ljudi bili su čvrst sastavni deo privrede Dubrovnika. U lučkom gradu sa mnogim nacionalno-verskim grupama, u doba kada su svuda bile veoma jake srednjovekovne podvojenosti i isključivosti (pre nastanka i razvoja kapitalističke nivelacije) Jevreji su u Dubrovniku nesumnjivo u izvesnoj meri bili posebna grupa sa svojim specifičnostima. Bili su povezani rođačkim vezama, korespondencijom, tradicijom, prilozima itd. sa suvernicima u ostalom svetu kao i sa „starim zavičajem“, isto kao što su i pravoslavni ostavljali u testamentima zaveštanja za Dečane i Studenicu, kao što su katolici išli za Loreto ili se mostarski trgovci u Dubrovniku ukrcavali za Meku. Ipak su u isto vreme Jevreji bili neraskidljivi sastavni deo zajednice koju je politički okupljala Dubrovačka Republika, te je i ona računala sa svojim jevrejskim građanima isto kao i sa svima ostalima. Karakteristično je za Bosnu ovoga doba da je više istaknutijih Jevreja po ocu dobijalo nadimak sa nastavkom na-ić (Avramović, Sarafović, Čolaković, Solomonović itd.), isto kao što su i Turci Anadolije dobijali slična prezimena, kao što se i šiptarska porodica Jusufbejoglu svuda nazivala Jusufbegović (skadarske paše XVII veka). Ovo znači da se jevrejski trgovac, zanatlija, torbar itd. smatrao za nešto posebno, isto kao i jermenski, srpski, makedonski itd. trgovac, ali da se potpuno uklapao u sredinu u kojoj je obavljao jednu važnu funkciju, ne samo onu koja je njemu odgovarala, nego i onu za čijim se ispunjavanjem osećala potreba, te je tako jevrejski poslovni

čovjek, veliki i mali, bio potpuno apsorbovan u svojoj sredini i postao njen sastavni deo u društveno-ekonomskom pogledu, iako je u najvećoj meri svuda očuvao svoju versko-prosvetnu i narodnu individualnost. U izvesnoj meri se sličan proces zbivao i u Dubrovniku. Dubrovački Jevreji su bili sastavni deo stanovništva ovog dela jugoslovenske teritorije i doprinosili su životu, radu i uspehu zajednice koju je Republika predstavljala isto kao i ostali slojevi dubrovačkog stanovništva, a istovremeno su održali svoje tradicije, povezanost među grupama u svetu, versko-prosvetnu i kulturnu delatnost. Sa ovim specifičnostima — i aktivan sastavni deo društva u kome žive i posebna zajednica — Jevreji Dubrovnika na početku XIX veka ulaze u okvir Austrije.